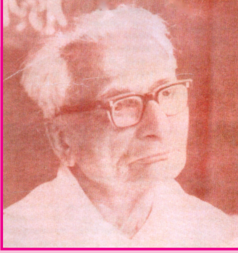
13. ભમીએ ગુજરાતે : દક્ષિણ ભણી

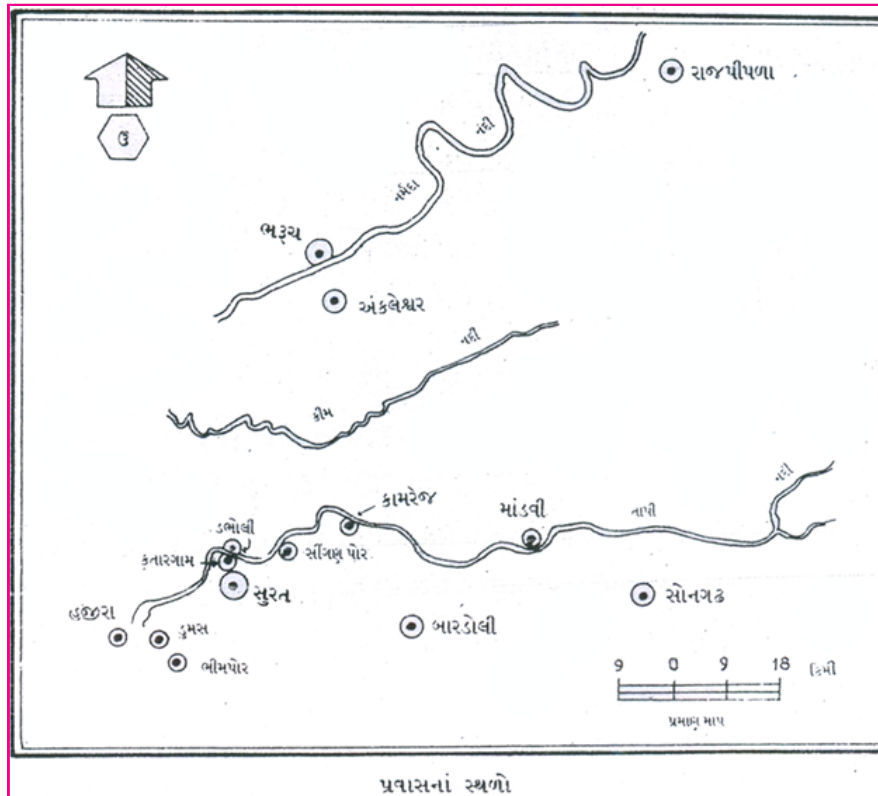
ચંદ્રવદન ચી. મહેતા

જન્મ : 1901, અવસાન : 1991

ચંદ્રવદન ચી. મહેતાનો જન્મ સુરતમાં થયો હતો. તેઓ આકાશવાણી-રેડિયો સાથે સંકળાયેલા હતા. પોતાની આગવી ગદ્યશૈલીને કારણે આપણા સાહિત્યમાં જાણીતા થયા છે. સરળ ભાષાશૈલી એ તેમના લેખનનું આકર્ષણ છે. એમણે કવિતા, નાટક, વિવેચન, આત્મચરિત્ર, અનુવાદ વગેરે ક્ષેત્રોમાં સારું પ્રદાન કર્યું છે. 'ભમીએ ગુજરાતે : ન વાટે, ન રેલપાટે', 'બાંધ ગઠરિયાં' અને 'છોડ ગઠરિયાં' એ એમના પ્રવાસવિષયક લેખોના સંગ્રહો છે.

અહીં દક્ષિણ ગુજરાતની પ્રકૃતિ અને સંસ્કૃતિની સમૃદ્ધિનો રસળતી શૈલીમાં પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે.

ખુશનુમા સવાર છે. આપણે સાગરકાંઠો નહિ છોડીએ. દરિયો અહીંયાં પોતાનું ભારે શિંગડું ગુજરાતમાં ભરાવવા ફાંફાં મારે છે અને ઊંચે ખંભાત બાજુ ભોંકે છે. પણ અહીં આ ઊભરાટ અને આ નદીઓનો સાગરસંગમ, પણે ભીમપોર, ડુમસ ને હજીરાની દીવાદાંડી, સૂર્યની પુત્રી તપતી નદી, તાપીનો મરોડદાર સાગર-સંગમ. અહીં તો હેલિકૉપ્ટર હોય તો જરા ઊંચે જઈને જ જોવાની મજા આવે. અમદાવાદ-મુંબઈ વચ્ચે દોડતાં અથવા ભાવનગર જતાં વિમાનમાંથી આ પડખું ભારે ચિત્રાત્મક લાગે છે. બન જાય તો જોજો કદીક.

પ્રવાસનાં સ્થળો

ભીમપોરના ખારવા-ખલાસી જગમશહૂર, ભલભલા દરિયા હચમચાવે; અલકમલક ગજાવે. અહીંથી જ પેલો નૉર્વે ગિયેલો જગન કારાતિયાં જઈ એણે મધરાતે ઘૂમરી ઘાલતા, સુસવાટા કરતા, ફૂમતાં મરોડતા દરિયાને દેખેલો. માતાની આઠમે નવરાત્રિમાં કેડે ઘૂઘરા બાંધી ઘેરિયા ઘૂમતા રહે. 'એકવાર ભીમપોર જાજો રે ઘેરિયા' ગીત લલકાર્યા કરે. શ્રાવણ મહિને ભીમપોરિયા હનુમાનનો મેળો જોવા સુરતથી ગેણિયા બેલને દોડાવતા સુરતીલાલા નીકળી પડે.

હજીરાની દીવાદાંડીની પણ અનેક વાતો છે. પણ આપણે તો કુદરત જોવા નીકળ્યા છીએ. તાપીનો આ સંગમ કેટલો મનમોહક છે ! આપણે એને કાંઠે કાંઠે સુરત જઈએ. એના લોલવિલોલ જોતાં-જોતાં – એ જ રસ્તે પરદેશીઓ આકર્ષાઈને ઘૂસી આવ્યા હતા.

આ એ જ સુરત શહેર, ત્રણ પ્રખ્યાત નન્નાનું કવિ મલબારી કહે છે તેમ :

મોજશોખ ને ખાણીપીણી સુરતીલાલા સહેલાણી,
વાડી ગાડી લાડીમાં તેં કીધી જિંદગી ધૂળધાણી.

આગ-રેલમાં ભાંગેલું, લૂંટે લૂંટાયેલું, સોનાની મૂરત સુરત, 'આ તે શા તુજ હાલ' કહી રડ્યો હતો નર્મદ, તે આ જ સુરત, આ જ રસ્તે 1770ની આસપાસ ફિરંગીઓ આવ્યા, 1608 - 12માં અંગ્રેજો આવ્યા. એની પાછળ વલંદાઓ આવ્યા અને બાકી હતું તે 1642માં ફરાંસિયાઓએ પોતાની કોઠી સુરતમાં સ્થાપી. હજી એ ઈમારતો જોવા મળે છે. એ માંહોમાંહે લડ્યા એના ગોળીબારની નિશાનીઓ પણ હજુ દેખાય છે. ભારતને કિનારે તાપીકાંઠે પહેલી 'નેવર વૉર' એ પરદેશીઓએ કરી. હતાશ થઈ ગયા. ખરું ? રાત આ નિરાશાના અંધકારમાં જ વીંટળાઈને કાઢીશું. હોય, એક રાત એમ પણ હોય; તાપીકાંઠે કિલ્લો છે. અકબરે અહીં પડાવ નાખ્યો હતો. જહાંગીર આવ્યો હતો. ઔરંગઝેબ આ પાસેના લાકડી પુલ આગળ જહાજમાં બેસી મક્કે હજ કરવા ગયો હતો.

* * *

ચાલો, ઊઠો, ઊગતા સૂર્યને નમસ્કાર કરો. આપણે તો નદીકાંઠે જ ઘૂમીશું. શહેર તો ઘણાં જોયાં અને જોઈશું અને આવી રોનક તો હવે રહી નથી. જોઈ-જોઈ જીવ બળે. ચાલો, કતારગામને રસ્તે. અશ્વિનીકુમાર છે તો સ્મશાનકાંઠે, પણ રળિયામણો છે. પણ વરાછા, આગળ કામરેજ, માંડવી અતિપ્રાચીન શહેરો જોવા મળે. આગળ જોઈશું તો હરિપુરા. એની પાસે બારડોલી. એક હિન્દી કવિ કહે છે તેમ એ ભારતનું થર્મોપોલી.

બસ, અમે જાણતા જ હતા કે સુરત રેલપાટા ઉપર આવ્યું છે, તો શા માટે આટલું એ શહેર માટે લખ્યું ? ભાઈ, લખ્યું, લખાઈ ગયું. એક ભાંગેલા-તૂટેલા ગામ માટે લખ્યું એમાં આવડો બળાપો શા માટે ? અહીં નદીમાં 1612-1616ની અંદર પહેલી દરિયાઈ લડાઈ થઈ હતી. એમાં પરદેશીઓ જ લડી મૂઆ હતા. આપણે બારણે પારકી લડાઈ. ડચ, અંગ્રેજ, ફરાંસિયા, વલંદા બધા જ લડ્યા હતા; અને અંગ્રેજોએ ખૂંટો બેસાડ્યો. ઉત્તરે 'વેડ ડભોલી અને સીંગણપોર, જતાંઆવતાં થાય બપોર' એમ કહે છે, પણ આપણે ડભોલીનો ભૂતિયો ટેકરો તો ચડીશું જ. હાઆરે. અહીં પણ કુરુક્ષેત્રનું મેદાન ! શું માનવું ? પાંડવોની ગુફા, ભીમની ગદા, કુરુક્ષેત્રનું મેદાન, એ નામો

તો ડગલે અને પગલે એકાદ કંઈ જૂનું ખંડિયેર આવ્યું તો સાંભળવા મળવાનાં જ. પણ આપણે માનવા ન માનવા સાથે ક્યાં નિસબત છે ? તાપી નદીનો વળાંક અહીં એવો છે કે એ જાણે નર્મદાની સાથે જ ભળવા જવા માગે છે એમ લાગે.

પણ આપણે પૂર્વમાં સોનગઢની નજીકના જંગલમાં તો જઈએ જ. ભય ? હા, ભય તો ખરો જ. પણ ચાલો, તાપી નદીને કાંઠે-કાંઠે, ડાબે હાથે સાતપુડાની હાર દેખાવા માંડે ત્યાં સુધી. જાતજાતની વસ્તી. નદીસંગમ, તળાવો અને જૂના બંધો, ખંડિયેરો તો ખરાં જ, અને હેડંબાવન પણ ઠેકઠેકાણે-એવું આવ્યા જ કરશે. ધરમપુર પાસે હતાં એવાં અહીં સોનગઢની આજુબાજુ ગામનાં નામોને છેડે પાડા આવ્યા કરશે : વરપાડા, અમલપાડા. પણ આપણે તો ગામ મોહિની જઈશું. રસ્તો બરાબર નથી. તે થઈ રહેશે. પણ સામી નજરે સાતપુડાનાં હેરિયાં જોવાની કેવી મજા આવશે, ચલો !

પણ આપણે તો તોફાની નદી કીમનો ઠસ્સો જોઈ અંકલેશ્વર જવું છે. ત્યાંથી રાજપીપળાના ડુંગરોમાં પહોંચવું છે. તેલનો વિસ્તાર ધરતી તળે અને ઉપર કાળા કાબરચીતરા માટીના ઢેફાળા, જ્વાળામુખીએ કરેલી અગનની ઊલટીઓની નિશાનીઓ ! સૈકાઓ પહેલાંની વાત. આ સામે દેખાય એ રાજપીપળાનો ડુંગર. કેવો આડો પડ્યો છે ! મજા તો ઉપર જઈશું ત્યારે આવશે.

આ દેખાય એ ભીલ રાજાઓની મહોલાત : એ જ ડુંગરા. જરા અટપટો રસ્તો છે. અને પ્રાચીન કાળના અનેક અવશેષો પણ છે. જાળવીને ચાલજો. આ બાંધ્યો દરવાજો તોતિંગ, ઘણો જૂનો. કોણે બાંધ્યો હશે ? કોણ જાણે ! પણ આ ડુંગર ઉપર જરૂર કોઈ સંસ્કૃતિ-સામ્રાજ્ય ઊગી આથમી ગયું હોય. હવે અહીં હવાખાવાનું નવું સ્થળ બનશે એવી વાતો સંભળાય છે.

આપણે જરા ઊંચે ચડીએ. રસ્તો બરાબર નથી. સવારે પૂર્વમાંથી તેજનો ઝગારો ઉપર આવતો દેખાશે. હવે તો દૂરની જેમ સમીપથી પણ ડુંગર રળિયામણો લાગે છે. માંડવગઢની રાણી રૂપમતીની જેમ આપણે પણ રેવાજીનાં દર્શન કરવા ગિરિ-અટારી ચડ્યા. વિંધ્યવન ખૂંદી સાતપુડાની હારમાળાને અળગી રાખી નર્મદામૈયા ગુજરાતે પધારતાં કેવાં જાજ્વલ્યમાન બને છે ? કદીક ધોધે, કદીક વિશાળ પટે, કદીક હરિણ-ફાળે ગૌરવભર્યાં આ મા નર્મદા. સાડીનવસો કિલોમીટરનો કાંઠો, અમરકંટકથી અહીં સુધી મા ! તમે અમારે માટે શું શું નથી લાવ્યાં ! રમ્ય છો, ભવ્ય છો, સોહામણા છો, આહ્‌લાદક છો, સંતોના શિરછત્ર છો, સામવેદના ઉચ્ચારાતા શ્લોકોથી અલંકારાયેલાં છો, મહાસતી અનસૂયાનાં પરમ સખીજન છો, પ્રાતઃસ્મરણીય છો. એટલે જ રાતવાસો અહીં કરીશું. હવાખાવાનું સ્થળ કરનારા કરશે ત્યારે અને આવનારા હવા ખાશે ત્યારે ખાશે; હમણાં તો આપણે હવા ખાઈ લઈએ. આપણે પહાડ ઉપર જઈએ છીએ, પણ પણે નીચે તો તેલનાં ઝરણાં છે, અને હવે તો એને કાઢવાને ધરતીનાં મોં પણ બનાવાય છે. ગુપ્ત ગંગા, એમ આ ગુપ્ત તેલધારા. ફિલસૂફો કહે છે કે મન તૈલધારાવત્ રાખવું.

('ભમીએ ગુજરાતે : ન વાટે ન રેલપાટે'માંથી)

● ટિપ્પણ

ઘેરિયા ઘેરૈયા; હોળી ખેલવા નીકળેલો ઘેરમાંનો માણસ **ગેણિયો** ઠીંગણો પણ વેગથી ચાલતો એક જાતનો બળદ **લોલવિલોલ** સૌંદર્યો **ત્રણ પ્રખ્યાત નન્ના** કવિ નર્મદ, વિવેચક નવલરામ અને નવલકથાકાર નંદશંકર મહેતા **આગ-રેલમાં ભાંગેલું** સને 1837ના એપ્રિલમાં મોટી આગથી અને સને 1838માં મોટી રેલથી ખુવાર થયેલું **લૂંટે લૂંટાયેલું** સને 1664માં શિવાજી દ્વારા લૂંટાયેલું **થર્મોપોલી** ગ્રીકવાસીઓ પર ઈરાનીઓએ આક્રમણ કરેલું ત્યારે લોકશાહીના રક્ષણ માટે ગ્રીકો વતી લિયોનિડાસે ગરમ પાણીના ઝરાવાળા આ સાંકડા મશહૂર મેદાનમાં ઉગ્ર લડત આપી હતી. **ફરાંસિયા** ફ્રાન્સના વતની, *ફ્રેન્ચ વલંદા* હૉલૅન્ડના વતની, ડચ **ખૂંટો બેસાડ્યો** પાયો નાખ્યો, થાણું નાખ્યું, કોઠી નાખી **વેડ, ડભોલી અને સીંગણપોર** એ નામનાં ત્રણ ગામો **હેરિયું** બાકામાંથી છિદ્રમાંથી પડતું સૂર્યનું કિરણ **તૈલધારાવત્** તેલની ધાર પાણી પર પડે તોય તે અલગ રહે છે તેમ

● ભાષા સજ્જતા

● નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

1. હું ‘ખોટો નથી’ એ **કેમ** સિદ્ધ કરું ?
2. તેણે **શી** વાત કરી ?
3. મારે **શું** કામ કરવાનું છે ?

ઉપરનાં વાક્યોમાં **‘કેમ’, ‘શી’** અને **‘શું’** જેવા શબ્દો દ્વારા પ્રશ્ન પૂછીને કશીક વિશેષતા પ્રગટ થાય છે. આવાં વિશેષણોને **પ્રશ્નવાચક વિશેષણ** કહેવાય. આવાં બીજાં વાક્યો શોધીને તમારી નોંધપોથીમાં લખો.

આપણે અગાઉ કયાં-કયાં વિશેષણો શીખ્યાં ? નોંધ કરો.

● અભ્યાસ

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપો :

1. પાઠના પ્રારંભે આપેલા નકશામાં કયાં-કયાં શહેરોનાં નામ છે ?
2. રાજપીપળાથી સુરત કઈ દિશામાં આવેલું છે ?
3. બારડોલીની ઉત્તર દિશાએ નર્મદાકાંઠે કયું શહેર આવેલું છે ?
4. અકબરે ક્યાં પડાવ નાખ્યો હતો ?

● સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તરો લખો :

1. આ પાઠમાં આવતી કાવ્યપંક્તિઓ લખો.
2. અહીં લેખકે 'મહાભારત' સાથે સંકળાયેલા કયા સંદર્ભોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે ?
3. સુરત શહેરમાં કઈ-કઈ પરદેશી જાતિઓ આવેલી ?
4. આ પાઠમાં ગુજરાતનું ગઈ કાલનું - આજનું અને આવતીકાલનું વર્ણન એકસાથે થયું છે - કેવી રીતે ?
5. બારડોલીને ભારતનું થર્મોપોલી શા માટે કહે છે ?
6. આ પાઠમાં આવતી કહેવતો લખો.

2. બંધ બેસતાં જોડકાં જોડો.

	ક	ખ
1.	સૂર્યની પુત્રી	1. બારડોલી
2.	ખારવા - ખલાસી માટે જગમશહૂર	2. માંડવગઢ
3.	ભારતનું થર્મોપોલી	3. તાપી
4.	ભૂતિયા ટેકરા માટે જાણીતું	4. ભીમપોર
5.	રાણી રૂપમતી જ્યાંથી ગિરિઅટારી પર ચડી રેવાનાં દર્શન કરતી	5. ડભોલી 6. નર્મદામૈયા

3. નીચેનાં વાક્યોમાંથી પ્રશ્નવાચક વિશેષણો શોધીને લખો :

1. નર્મદામૈયા ગુજરાતે પધારતાં કેવી જાજ્વલ્યમાન બને છે ?
2. તમે અમારા માટે કેવી જલેબી લાવ્યા છો ?

3. સોનગઢનાં જંગલોમાં કયાં-કયાં વૃક્ષો છે ?

4. કુરુક્ષેત્રના મેદાનને શું માનવું ?

4. તમારી શાળામાંથી પાવાગઢના પ્રવાસનું આયોજન થયું છે. તમારા પિતાની મંજૂરી લેવા માટે તેમને પત્ર લખો.

5. તમારી શાળાએ આબુ-અંબાજી જેવાં સુંદર સ્થળોનો પ્રવાસ પૂર્ણ કર્યો છે. આ વિષય ઉપર સ્થાનિક વર્તમાનપત્રમાં આપવા માટે 'અખબારનોંધ' તૈયાર કરો.

6. તમે ક્યારેય પ્રવાસ કર્યો છે ? તમે તમારાં માતા, પિતા, ભાઈ, બહેન વગેરેની સાથે ક્યાંય ગયાં છો ? નીચેના પ્રશ્નોનો આધાર લઈ તમે કરેલા પ્રવાસ વિશે લખો.

- તમે કોની સાથે પ્રવાસમાં ગયાં હતાં ?
- તમે કઈ ઋતુમાં ગયાં હતાં ?
- કેટલા વાગે નીકળ્યાં હતાં ?
- જતાં પહેલાં તમે શી તૈયારી કરી હતી ?
- શો-શો સામાન લઈ ગયાં હતાં ?
- પીવાના પાણીની શી વ્યવસ્થા કરી હતી ?
- ભોજન માટે શું લઈ ગયાં હતાં ? કયાં-કયાં વાસણો લઈ ગયાં હતાં ?
- કયાં-કયાં સ્થળોએ વિસામો લીધો હતો ?
- મૂળ સ્થાને પહોંચતાં વચ્ચે કયાં કયાં સ્થળો આવ્યાં હતાં ?
- કેટલા કલાકની મુસાફરી કરીને પહોંચ્યાં હતાં ?
- ત્યાં પહોંચી શું-શું જોયું હતું ?
- તમારા ગામ કરતાં ત્યાં શું-શું જુદું હતું ?
- ત્યાં ખેતીના કયા-કયા પાક થાય છે ?

- ત્યાંના લોકોના મુખ્ય વ્યવસાય કયા-કયા છે ?
- ત્યાંનાં મકાનો કેવાં છે ?
- તમને આ પ્રવાસ કેવો લાગ્યો ?
- પ્રવાસમાં કયા સ્થળેથી કઈ વસ્તુની ખરીદી કરવા જેવું તમને લાગ્યું ? શા માટે ?
- પ્રવાસમાં વ્યક્તિ દીઠ આશરે કેટલો ખર્ચ થયો ?

• પ્રવૃત્તિ

1. તમારા ગામની નજીક આવેલી નદીના મૂળથી મુખ સુધીની પ્રવાસયાત્રા ગોઠવી શકાય ?
2. પ્રવાસ દરમિયાન અકસ્માત થાય તો તમે શું કરશો ? આવા સમયે અદ્યતન સંદેશાવ્યવહારનાં સાધનોનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરશો ? તેની ચર્ચા તમારા મિત્રો સમક્ષ કરો.
3. તમારી શાળાના ભીંતપત્રમાં મૂકવા માટે તમે કરેલા પ્રવાસનો અહેવાલ તૈયાર કરો.
4. તમારી શાળાના આગામી પ્રવાસનું આયોજન કરો. સ્થળોની યાદી કરો. આ પ્રવાસનો સૂચિત નકશો તૈયાર કરો.
5. અમૃતલાલ વેગડ લિખિત ‘સૌંદર્યની નદી નર્મદા’ અને ‘પરિક્રમા નર્મદામૈયાની’ પુસ્તકો વિશે શિક્ષક પાસેથી માહિતી મેળવો. તેમજ તમારી શાળાના પુસ્તકાલયમાંથી આ પુસ્તકો મેળવીને વાંચો.

